

# УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (503)  
БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ  
2012

**Головний науковий редактор:**  
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

**Наукова рада:**

**Любомир Винар** (Кент, США), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджеї Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

**Редколегія:**

**Г.В.Боряк**, **В.Ф.Верстюк**, **С.В.Віднянський**, **В.М.Горобець**, **О.І.Гуржій**,  
**В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. гол. ред., відпов. за вип.),  
**С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**,  
**О.П.Резнт** (заст. гол. ред.), **В.М.Ричка** (заст. гол. ред.), **О.С.Рубльов** (заст. гол. ред.),  
**В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трощинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

**Наукові редактори:**

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Резнт**,  
д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

**Відповідальний секретар:**  
**В.В.Григор'єв**

**Макет і верстка:**  
**А.О.Михайлова**

**Редактори:**  
**С.Г.Архипенко**, **В.В.Григор'єв**,  
**О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

**Обкладинка:**  
**Н.О.Горбань**

**Коректор:**  
**Н.Ю.Мельник**

**Електронна версія:**  
**О.В.Жданович**  
[www.history.org.ua](http://www.history.org.ua)

Формат 70x100/16  
Гарн. Century Schoolbook  
Папір офсет. №1. Друк офсет.  
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21  
Тираж 800 прим. Зам. №297  
Підписано до друку 17.04.2012 р.  
Свідоцтво про державну реєстрацію  
КВ №263 видане Держкомвидавком  
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета у  
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий,  
інформаційний центр» («КВПЦ»)  
Свідоцтво ДК №461 від 23.05.2001 р.  
Адреса: вул. Фрунзе, 19-21,  
Київ, Україна, 04080  
Тел.: +380 (44) 417-21-72, +380 (44) 417-36-68  
Тел./факс: +380 (44) 417-60-08  
E-mail: [kit\\_press@yahoo.com](mailto:kit_press@yahoo.com)

**UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL**

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.  
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: [UHG@history.org.ua](mailto:UHG@history.org.ua)

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001**  
**Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: [UHG@history.org.ua](mailto:UHG@history.org.ua)**

*Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»*

# ЗМІСТ

## ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 650-річчя битви на Синіх Водах

**Моця О.П.**

Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи ... 4

**Козир І.А (Кіровоград), Чорний О.В. (Кіровоград)**

Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел ... 11

\*\*\*

**Котляр М.Ф.**

Початки Русі. Довкола 862-го року ..... 28

**Котенко А.Л.**

До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» ..... 42

**Коляда І.А.**

Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (до історії відносин М.Коцюбинського з органами цензури) ..... 58

**Машкін О.М.**

П.А.Столипін та Україна: ..... 73

**Передерій І.Г.**

Український науковий інститут у Берліні та В'ячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження) ..... 98

**Єфіменко Г.Г.**

Комунізм vs. українське націєтворення в радянській Україні (1917–1938 рр.): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? ..... 114

## МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

**Ясь О.В.**

Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова ..... 133

**Кісь О.Р. (Львів)**

Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології ..... 159

**Филипчук О.М. (Чернівці)**

Роси у «Житті Георгія Амастридського» ..... 173

**Таїрова-Яковлева Т.І. (Санкт-Петербург, Російська Федерація)**

Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання ... 190

## РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Острозька академія XVI–XVII століття: Енциклопедія (**П.П.Толочко**) ... 199

Мазешана: матеріали до бібліографії (1688–2009) (**М.Ф.Дмитрієнко, Я.О.Іщенко**) ..... 203

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.8: Великий терор: Польська операція 1937–1938 / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: У 2 ч. (**М.М.Кучерена, Луцьк**) ... 208

Карл Гайнц Рот, Ян-Петер Абрагам. «Реемтсма» у Криму: Тютюнове виробництво й примусова праця під німецьким окупаційним правлінням 1941–1944 (*М.Г.Дубик*) . . . . . 211

А.Портнов. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття (*В.П.Яремчук, Острог*) . . . . . 213

Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип.1 (*О.П.Реєнт, Київ; П.В.Добров, Донецьк*) . . . . . 218

## ХРОНІКА

Тельвак В.В. (*Дрогобич*), Педич В.П. (*Івано-Франківськ*), Лазурко Л.М. (*Дрогобич*)  
ХІ Міжнародна наукова конференція «Краків – Львів: книги, часописи, бібліотеки ХІХ та ХХ століття» . . . . . 222

**Шевченко В.В.**

V Міжнародна наукова школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита» . . . 226

## ЮБІЛЕЇ

**Корнійчук Л.В. (*Острог*), Кучерук О.С. (*Київ*)**

До 90-річчя академіка Аркадія Жуковського . . . . . 228

**Атаманенко А.Є. (*Острог*), Хеленюк А.А. (*Острог*)**

До 80-річчя професора Любомира Романа Винара . . . . . 231

**Шаповал Ю.І.**

До 75-річчя доктора історичних наук, професора С.В.Кульчицького . . . 234

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . . . . 236

## ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litorus New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

*У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки*

І.А.Козир, О.В.Чорний\*

## ЛОКАЛІЗАЦІЯ МІСЦЯ БИТВИ НА СИНІХ ВОДАХ 1362 р. У СВІТЛІ НОВИХ ДЖЕРЕЛ

*Публікація присвячена дискусійній у вітчизняній та зарубіжній історичній науці проблемі – битві на Синій Воді 1362 р. Шляхом аналізу раніше не використовуваних картографічних та писемних джерел, а також матеріалів археологічних досліджень у селі Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області робиться спроба визначити безпосереднє місце, де відбулася ця подія.*

Синьоводська битва – явище європейського масштабу, що спричинило глибокі зміни в історії держав Східної Європи та Золотої Орди. Події, що їй передували, сам хід та зумовлені битвою наслідки цікавлять широке коло вітчизняних і зарубіжних істориків. Дослідники, які торкалися синьоводської проблеми раніше та які займаються нею нині, перш за все прагнули й прагнуть визначити місцевість, яка, власне, шість із половиною століть тому стала ареною подій. У цьому сенсі за право називатися місцем вікопомної січі змагається декілька населених пунктів у кількох областях нашої країни.

Напередодні 650-літнього ювілею інтерес до подій, що відбулися 1362 р. на Синій Воді та були фрагментарно зафіксовані в писемних джерелах, незрівнянно зріс. З огляду на їх значущість для народів Східної Європи це цілком закономірно, оскільки Синьоводська битва стала першою військовою операцією, у ході якої могутність Золотої Орди, зазнавши відчутного удару, похитнулася. Масштаби зумовлених нею наслідків з'ясувалися значно пізніше, але вже тоді, у 1360-х рр., окреслилися глибокі зміни в історії руських земель та Орди. Було закладено основу для майбутніх геополітичних трансформацій у східноєвропейському регіоні.

Битва на Синій Воді – не лише окремих епізод в історії війн. Тоді поразки зазнала могутня держава, яка контролювала величезні простори Східної Європи. Водночас слід зазначити, що на середину XIV ст. Золота Орда переживала внутрішню кризу, спричинену міжусобицями після вбивства в 1359 р. хана Бердібека. Досить влучно про це написав руський літописець: «И бысть брань и замятня велія во Ордѣ. И бысть въ них гладь велій и замятня многа и нестроеніе всегдашее и не перестаяху межі собою ратующесе и біющесе и кровь проливающесе»<sup>1</sup>. Водночас на європейських просторах міцніло Велике князівство Литовське – нова держава, очільники якої спрямували свою зовнішню політику шляхом розширення підвладних територій за рахунок давньоруського спадку. Попередники князя Ольгерда чимало зробили у цьому плані. Неформальний литовсько-руський союз у середині XIV ст. перетворився

\* Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор із науково-педагогічної роботи Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка; Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

<sup>1</sup> Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1885. – Т.Х. – С.233.

на потужну військово-політичну силу, здатну протистояти Золотій Орді у східноєвропейському регіоні. На початку 1360-х рр. воєнне зіткнення держав ставало неминучим і от 1362 р. Ольгерд «Синюю Воду и Белобережье повоевал»<sup>2</sup>.

Як відомо, писемні джерела про битву на Синіх Водах досить скупі, а їх зміст зводиться лише до констатації факту, що Ольгерд здобув перемогу над трьома татарськими «царьками». Цей факт дає підстави для вже досить тривалих у часі наукових баталій та «любительських фантазій». Судження, висловлювання й дослідження з приводу битви вражають своєю багатоманітністю та полярністю. В оцінках синьоводських подій думки істориків розділилися від «глобальної події, яка змінила хід усієї історії Європи» до повного заперечення самого факту битви, а відповідно, і будь-якого впливу її на минуле багатьох сучасних європейських народів. Значною мірою це обумовлено вкрай обмеженою кількістю писемних джерел та лаконічністю їх повідомлень. Ураховуючи, що цитування літописів і хронік стало невід'ємною складовою всіх досліджень, присвячених синьоводській тематиці, ми обмежимося лише коротким їх реєстром. Про битву на Синій Воді коротко згадують автори «Рогозького літописця»<sup>3</sup>, Никонівського<sup>4</sup> та Густинського<sup>5</sup> літописів. Про це ж повідомляє невелика новела «Повість про Поділля», яка зустрічається в кількох білорусько-литовських літописах<sup>6</sup>. Детальний опис битви подає польський хроніст Мацей Стрийковський<sup>7</sup>, але його ж найбільше й критикують за «сумнівну оповідь»<sup>8</sup> або «нестримну фантазію»<sup>9</sup>. Як бачимо, джерельна база актуального для вітчизняної та європейської історії питання занадто вузька. Отже, упевнено говорити про диспозицію сторін, чисельність військ, тактику бою практично неможливо, а віддаленість у часі наявних писемних джерел від самої події привела їх авторів до плутанини навіть у визначенні дати битви.

Серед численних складових синьоводської проблеми найактуальніше та найгостріше стоїть питання локалізації місця битви. Більшість дослідників, як дореволюційних, так і сучасних, ототожнюють літописну «Синю Воду» з річкою Синюхою – лівою притокою Південного Бугу. Ця позиція вже стала хрестоматійною, але в регіональній публіцистиці ширяться й інші погляди<sup>10</sup>. Вирішення проблеми на сучасному етапі можливе лише у площині комплексних студій, необхідною умовою яких є залучення до аналізу всіх відомих джерел. При цьому об'єктивності результатам додадуть археологічні дослідження. Значною мірою шлях до достовірного визначення місця битви лежить через ідентифікацію топонімів «Синя Вода» та «Білобережжя», що фігурують у писемних джерелах. Слід також звернути увагу й на межі середньовічного Поділля,

<sup>2</sup> Рогожский летописец // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1922. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 75.

<sup>3</sup> Там же.

<sup>4</sup> Летописный сборник, именуемый Патриаршею... – С. 233.

<sup>5</sup> Густинская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. II. – С. 350.

<sup>6</sup> Летописи белорусско-литовские // Там же. – Москва, 1980. – Т. XXXV.

<sup>7</sup> *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – S. 7.

<sup>8</sup> *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 4. – С. 239.

<sup>9</sup> *Русина О.* Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вып. 1. – С. 180–182.

<sup>10</sup> *Дорош М.Н.* Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. – Вінниця, 2009. – 188 с.; *Його ж.* Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сниводи? – Вінниця, 2010. – 152 с.

оскільки саме ця територія в результаті битви 1362 р. стала головним здобутком Великого князівства Литовського. На нашу думку, ідентифікація названих географічних орієнтирів спільно з результатами археологічних пошуків наблизять дослідників до розв'язання синьоводської проблеми. З огляду на обмежені можливості літописних джерел пропонуємо залучити до аналізу раніше не використовувані картографічні та писемні матеріали більш пізнього походження, дані філології й результати археологічних досліджень. Необхідно встановити сучасні відповідники згаданих у літописах і хроніках географічних назв, пов'язаних із подіями 1362 р.

Отже, звернімося до ідентифікації літописної «Синьої Води», оскільки в основі тривалої дискусії довкола Синьоводської битви – питання про її прив'язку до сучасної річки Синюхи на Кіровоградщині чи до Сниводи на Вінниччині. Пошук відповідника лежить у кількох площинах. Справа в тому, що в писемних джерелах назва Синя Вода суто як гідронім не згадується. Якщо взяти повідомлення «Рогозького літописця», то в його контексті дійсно йдеться нібито про річку («той же осени Ольгерд Синюю Воду и Белобережье повоевал»<sup>11</sup>), а вже хроніст М.Стрийковський чітко називає урочище Сині Води<sup>12</sup>. Тож визначення географічної назви Сині Води може бути у двох напрямках – як річки (традиційно), а також як урочища.

Аналіз картографічних джерел та деяких пізніших документів дозволяє впевнено говорити, що ліва притока Південного Бугу – сучасна річка Синюха, що на Кіровоградщині – раніше іменувалася Синьою Водою. На європейських мапах XVI–XVIII ст., які по праву вважаються пам'ятками картографічного мистецтва, гідронім Синя Вода зустрічається з варіантами написання «Synauoda fl.», «Szynauoda fl.», «Szinuoda fl.», «Ziniw Woda fl.». Саме так річку позначено на картах: Бернарда Ваповського та Себастьяна Мюнстера «Нова карта Польщі та Угорщини» («Polonia et Vngaria XV Nova tabvla»), виданій 1540 р. в Базелі<sup>13</sup>; Джакомо Гастальді «Опис Московії Джакомо Гастальді, п'ємонтця, космографа у Венеції» («Descriptione de la Moscouia per Giacomo Gastaldo piemontese cosmografo in Venetia MDL»), виданій 1550 р. у Венеції<sup>14</sup> й Сигізмунда Герберштайна; Себастьяна Мюнстера «Новий опис Польщі та Угорщини» («Polonia et Vngariae nova descriptio»), опублікованій 1559 р. в Базелі<sup>15</sup>; Джованні Антоніо Маджині «Московська імперія» («Moscovia imperivm»), що побачила світ 1597 р. в Кельні<sup>16</sup> та 1600 р. в тому ж місті була видана Йоганном Буссемехером («Moscovia imperivm. Coloniae formulis Joani Bussemeheri AN. 1600»); Вацлава Гродецького та Андреаса Пограбка «Опис Польщі й Литви» («Poloniae Litvania descriptio auctore Wenceslao Godreccio et correctore Andrea Pograbio Pilsnensi»), надрукованій 1602 р. в Антверпені<sup>17</sup>; Герарда Меркатора «Литва» («Lithvania»), виданій 1609 р. в Амстердамі, його

<sup>11</sup> Рогожский летописец. – Стб.75.

<sup>12</sup> *Strzykowski M.* Kronika Polska... – S.6–7.

<sup>13</sup> *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2006. – С.28–29.

<sup>14</sup> Там само. – С.32.

<sup>15</sup> Там само. – С.42–43.

<sup>16</sup> Там само – С.86–87.

<sup>17</sup> Там само. – С.102–103.

ж «Таврика Херсонська» («Taurica Chersonesus»), що побачила світ 1628 р. також в Амстердамі<sup>18</sup> й «Таврика Херсонська, у наш час звана Перекопською або Газарою» («Taurica Chersonesus. Nostra aetate Przepocpsca et Gazara dicitur»), котра двічі – 1630 і 1638 рр. – друкувалася в Амстердамі<sup>19</sup>; Гійома Левассера де Боплана та Ніколя Сансона I «Нижня Волинь або Київське воеводство...» («Basse Volhynie, ou Palatinat de Kiow, tire entierement de la gra[n]de Ukraine, du sieur Le Vasseur de Beauplan. Par le Sr. Sanson d'Abbeville Georg ord<sup>re</sup> du roy»), виданій 1665 р. в Парижі<sup>20</sup>. Те ж саме можна побачити на бопланівських великих мапах України, виданих 1660 р. в Руані<sup>21</sup>, на «Генеральній карті України» («Turpus generalis Ukrainae»), надрукованій 1686 р. в Амстердамі<sup>22</sup>, а також на мапі «Частина України, що по-народному зветься Брацлавським воеводством» («Ukrinae pars quae Braclavia palatinatus vulgo dicitur per Guilhelmum Le Vasseur de Beauplan S.R.M. tis Poloniae architectum militarem etc»), опублікованій 1721 р. в Амстердамі<sup>23</sup>.

Досить поширеним був гідронім Синя Вода у варіанті написання «Sinawoda fl.» і на багатьох мапах другої половини XVIII ст. Назвемо лише деякі, на наш погляд, найцікавіші: «Географічна карта Польщі й Великого князівства Литовського» («Mapra geographica Poloniae et Magnum ducatum Lithuaniae»), видана 1759 р. в Аугсбургу Тобіасом Конрадом Лоттером<sup>24</sup>; «Географічна карта королівства Польщі й Пруссії, Великого князівства Литовського, а також провінції Червона Русь» («Mapra geographica regnorum Poloniae & Prussiae Magnique ducatus Lithuaniae unacum provincia Russia Rubra»), опублікована 1772 р. у Відні Йозефом Антоном Лідлом<sup>25</sup>.

Окремо хотілося б згадати ще одну, хоча й пізню, але досить оригінальну з огляду на проблему ототожнення Синьої Води з Синюхою карту. Так, на творі Йоганна Готліба Фаціуса та Георга Зігмунда Фаціуса під назвою «Детальна карта частини Російської імперії та Південної Польщі, що включає Україну, Поділля, Волинь, Русь, Малу Польщу, Мазовію та частину Литви з [сусідніми] Малою Татарією, Молдавією, Валахією і Трансільванією» («Carte exacte d'une partie de l'empire de Russie et de la Pologne meridionale renferment l'Ukraine, la Podolie, la Volhynie, la Russie, la Petite Pologne, la Mazovie, et une partie de la Lithuanie avec la Petite Tartarie, la Moldavie, la Valaquie et la Transylvanie»), виданій 1769 р. у Франкфурті-на-Майні, сучасна Синюха – притока Південного Бугу («Vog fl.») – одночасно підписана і як Синя Вода («Sinawoda fl.»), і як Синюха («Sinucha fl.»)<sup>26</sup>.

Як бачимо, в європейській картографічній традиції XVI–XVIII ст. сучасну річку Синюху було прийнято йменувати Синьою Водою. Це ж підтверджує

<sup>18</sup> Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – С.124–125.

<sup>19</sup> Там само. – С.140–141.

<sup>20</sup> Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій. – К., 2009. – С.38–39.

<sup>21</sup> Там само. – С.14–15.

<sup>22</sup> Там само. – С.76–77.

<sup>23</sup> Там само. – С.50–51.

<sup>24</sup> Там само. – С.182–183.

<sup>25</sup> Там само. – С.202–203.

<sup>26</sup> Там само. – С.186–187.

й польський географічний словник кінця XIX ст., в якому стаття про Синюху починається так: «Синюха, Сині Води, Синя Вода, річка на межі губерній Київської й Подільської з Херсонської» («Siniucha al. Sine wody, Sinia woda, rzeka na rograniczu gubernii Kijowskiej i Podolskiej z Chersonska») <sup>27</sup>.

Сучасний гідронім Синюха зустрічається на мапах, починаючи з середини XVIII ст., паралельно з назвою Сині Води, що підтверджує згадувана вище карта Й. та Г. Фаціусів. Уперше ж назва Синюха («R. Sinucha») серед відомих нам карт зустрічається на мапі Жозефа Ніколя Деліля «Мала Татарія з навколишніми Київською та Белгородською губерніями» («Tataria minor cum adjacentibus Kioviensi et Belgorodensi guberniis»), опублікованій 1745 р. у Санкт-Петербурзі <sup>28</sup>. Очевидно, що назва Синюха тривалий час уживалася як народна. На нашу думку, до наукового обігу її було введено 1822 р. Д. Бантишем-Каменським, який додав до своєї праці <sup>29</sup> опубліковану російською мовою «Генеральну карту України» Г. де Боплана, де Синю Воду вже позначено як Синюха.

Таким чином, проаналізувавши дані європейської картографії XVI–XVIII ст., підкреслимо, що літописна річка Синя Вода й сучасна Синюха – це один і той самий водний об'єкт. Натомість Снивода, до якої деякі дослідники намагаються прив'язати події 1362 р. <sup>30</sup>, у жодному джерелі не називається Синьою Водою. Не згадується вона в такому варіанті й у цитованому вище польському географічному словнику кінця XIX ст.

Відзначимо, що гідронім Синя Вода зустрічається не лише в картографічних джерелах. Для прикладу, польський історик німецького походження Райнгольд Гайденштайн, описуючи повстання С. Наливайка, указував, що той на чолі повстанців у лютому – березні 1596 р., відступаючи з-під Брацлава, «вирішив за краще взяти напрямом на дикі поля до річки Сині Води, що впадає в Буг. Проте Жолкевський не переставав гнатися за Наливайком і переслідував його доти, доки в польського вождя не стало коней. Однак дійшовши до Синіх Вод, Жолкевський зупинився в уманському лісі й боячись безводних, диких і голодних степів вирішив припинити свою погоню за козаками» <sup>31</sup>. Як бачимо, згадані «уманський ліс», а також «дикі й голодні степи» географічно прив'язуються до сучасної Синюхи.

У щоденнику польського шляхтича Станіслава Освеціма, який датується 1643–1651 рр., є згадка про те, що 30 січня 1644 р. на річці Тікич відбулася битва, яка закінчилася для татар розгромом, вони кинулися навітки і при цьому «переправилися через Синю Воду» <sup>32</sup>. Нагадаємо, що саме сучасна Синюха утворюється шляхом злиття річок Велика Вись і Тікич.

<sup>27</sup> Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – Т.Х. – S.620–621.

<sup>28</sup> Вавричин М. Україна на стародавніх картах... – С.174–175.

<sup>29</sup> Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России со времён присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Москва, 1822.

<sup>30</sup> Див.: Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року...; Його ж. Українське Куликове поле...

<sup>31</sup> Heidenstein R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Petersburg, 1857. – Т.ІІ. – S.365.

<sup>32</sup> Дневник Станислава Освецима (в извлечении и переводе В.А.) // Киевская старина. – 1882. – №1. – С.146.



Щодо назви урочища Сині Води також маємо деякі документальні дані. В описі «Задніпрських місць Архангелогородської сотні», датованому 1752 р., згадується «ниже Чорного Ташлика на устьє речки Синюхи байрак Синовидський»<sup>33</sup>. Крім того, поряд із сучасними Торговицею та Новоархангельськом є урочище, яке місцеві жителі й нині називають Синіми Росами.

Згадувані в писемних джерелах Сині Води можуть бути й узагальненою назвою цілої місцевості. Зауважимо, що на території сучасної Кіровоградщини, у басейнах Південного Бугу й Синюхи, ще є річки, у назвах котрих присутній корінь «син» або «синь». Для прикладу, Синиця – ліва притока Південного Бугу. Досить цікавою у цьому плані видається й ліва притока Синюхи – річка Кагарлик, назва якої дослівно з давньотюркської мови перекладається «робить-ся синім, блакитним» і є калькою слов'янського гідроніма «Синіє Вода»<sup>34</sup>.

У відомих нам писемних джерелах, окрім урочища Сині Води й річки Синя Вода, згадується ще й однойменне місто. Із цього приводу варто проаналізувати цікавий документ – «Книгу великому кресленню» 1627 р.<sup>35</sup> Це коментар до карти «Велике креслення всієї Московської держави», що її почали укладати в Москві ще за наказом Івана Грозного в 1550-х рр. і яка в оригіналі до нас не дійшла. Тут читаємо: «А вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя Вода, а на речке на Синея Воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода»<sup>36</sup>. Отже, згадуються не лише річка, а й місто Синя Вода. Зазначимо, що наведені у джерелі відстані неодноразово слугували підставою для різноманітних вимірювань та обчислень, породжуючи нові дискусії. Свого часу дослідниця цієї пам'ятки московської історико-географічної думки початку XVII ст. К.Сербина наголошувала, що це – словесний опис двох «креслень» («чертежей»), старого й нового, тобто карт, які до нас не дійшли<sup>37</sup>. Візуально вони, очевидно, виглядали так, як уже згадані нами європейські мапи. Тобто, були далекі від повноцінної фіксації географічних об'єктів у просторовому сенсі. Відтак, на наше глибоке переконання, згадане у цитованому джерелі місто Синя Вода точно «вирахувати», користуючись методикою математичних вимірювань та обчислень із використанням сучасних карт, неможливо. Суттєво інше – відстань від впадіння річки Синя Вода в Південний Буг менша, ніж відстань від цього місця до міста Синя Вода. Крім того, опис свідчить, що автор джерела в даному випадку рухався вгору за течією Південного Бугу.

Наявність згаданого у «Книзі великому кресленню» міста Синя Вода підтверджують і європейські картографічні джерела першої половини XVII ст. Для прикладу, місто Синя Вода у варіанті написання «Szinouoda» на річці Синя Вода («Szinouoda fl.») зустрічається на вже згадуваних мапах Г.Меркатора

<sup>33</sup> Опись Заднепрских мест сотни Архангелогородской на сколько верст земли имеется в долготу и широту и на той земле сколько населений местечек, сел и деревень, футоров и при яких урочищах, о том значит под сим, «1752» году марта «10» дня // Центральный державный историчный архив України, м.Київ. – Ф.51. – Оп.1. – Од.зб.11437. – Арк.157.

<sup>34</sup> Дучик В. Формування географічних назв у зв'язку з етнолінгвістичними процесами в басейні річки Синюхи // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV століття. – К., 2003. – С.130.

<sup>35</sup> Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. К.Н.Сербиной. – Москва; Ленинград, 1950. – С.112.

<sup>36</sup> Там же.

<sup>37</sup> Там же. – С.4–5.

(1628, 1630, 1638 pp.). Уперше ж населений пункт «Szinouoda» на відомих нам картографічних матеріалах XVII–XVIII ст. зустрічається на виданій 1600 р. в Кельні Маттіасом Квадом карті «Європа» («Европа»)³⁸. Також слід зазначити, що на карті Європи («Европа») Абрагама Ортелія, датованій 1602 р., поряд із підписом «Szinouoda» зображено картографічний знак, яким на мапі позначено всі міста³⁹. Водночас на вже згаданих картах Ґ. де Боплана, Й. і Ґ. Фаціусів, а також Й. Лідла та деяких інших на місці міста Синя Вода уже зустрічається населений пункт Торговиця («Targowica Н.») або руїни давнього міста Торговиці («Targowic Н.»).

На це, крім карт, указують і писемні джерела XVI–XVII ст. У документі, що датується 13 березня 1673 р. і повідомляє про поїздку до гетьмана І. Самойловича піддячого С. Щоголева, з-поміж іншого йдеться про взаємини гетьмана П. Дорошенка з турками, у контексті яких згадується Торговиця як колишнє мусульманське володіння: «На знак де владения и ныне в Торговице мечетей их бусурманских каменные столпы стоят»⁴⁰. У документі подано географічні прив'язки, що вказують саме на сучасну Торговицю Новоархангельського району Кіровоградської області: «Тот город Торговица от Чигирина в осьмидесяти верстах, от Переясловля в девеносте верстах, к Запорожью последний город»⁴¹.

Повертаючись до «Книги великому кресленню» маємо наголосити, що в одному з її списків (№1330) запис про місто Синя Вода на однойменній річці доповнено ще одним географічним орієнтиром: «А выше того города по Бокгу город Кодома 40 верст»⁴². Останнє підтверджується і вже згадуваними європейськими картами. Для прикладу, позначене місто Синя Вода на річці Синя Вода зустрічається на мапах А. Ортелія (1602 р.)⁴³ та Ґ. Меркатора (1628, 1630, 1638 pp.)⁴⁴. А вище по Бугу на цих же картах позначено згадану Кодиму. У Ґ. де Боплана⁴⁵, Й. Фаціуса⁴⁶, Й. Лідла⁴⁷ на місці містечка Синя Вода зустрічаємо Торговицю або руїни давнього міста Торговиці. І, знову, вище по Бугу – Кодима. Таким чином, на згадуваних мапах позначено населений пункт Синя Вода, а на його місці пізніше – Торговиця. Угору ж по Південному Бугу в повній відповідності до «Книги великому кресленню» фіксується Кодима. Отже, точно збігаються свідчення кількох різних за датою та місцем створення джерел. Це повністю заперечує можливість ідентифікації Синьої Води з річкою Снивода, що на Вінниччині⁴⁸.

Не менш важливим видається й встановлення географічної локалізації території літописного Білобережжя, оскільки саме його Ольґерд разом із «Синею

³⁸ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах... – С.92–93.

³⁹ Там само. – С.98–99.

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1879. – Т.11 (1672–1674): Прибавление 1657. – Стб.181.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. – Стб.34.

⁴³ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах... – С.98–99.

⁴⁴ Там само. – С.124–125, 140–141, 162–163.

⁴⁵ Там само. – С.42–43.

⁴⁶ Там само. – С.186–187.

⁴⁷ Там само. – С.202–203.

⁴⁸ Див.: Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року...; Його ж. Українське Куликове поле...

Водой повоевал», і яке досі залишається картографічно не визначеним, а відповідно, також становить елемент дискусії довкола синьоводської проблеми.

Писемні відомості, що дійшли до нашого часу, дозволяють достовірно вирахувати, яка територія у шістнадцятому й пізніших століттях іменувалася Білобережжям. Для прикладу, в описі Климьтинських уходів Пустинського монастиря, датованому 1510 р., значиться: «Уходи Пустинського монастиря від устя Сули спускалися вздовж течії річки Дніпро в так зване Білобережжя»<sup>49</sup>. Жителька Черкащини Уляна Потапова в 1531 р. вказувала, що її брат Федір мав у володінні «Мошни і Білберег», а сама вона продала село Ворохобичі «в Білих Берегах»<sup>50</sup>. Крім того, у літературі зустрічається інформація про листи, адресовані польському гетьманові від запорізького «старшого» Самійла Кішки й усього Війська «з Білобережжя на шість миль нижче Черкас»<sup>51</sup>.

Пізніші документи вказують на те, що Білобережжя – це місцевість уздовж Дніпра поблизу впадіння в нього річки Тясмин. Зокрема, в одному з господарських універсалів гетьмана Д.Многогрішного від 1670 р. сказано: «По ту сторону Днепра од Крилова озера суть разние по границе, которое называется озеро Дубок. Всего уходу на семь миль почавши от Белобережжа аж до озера Дубка»<sup>52</sup>. Як бачимо, джерела дозволяють стверджувати, що «Білобережжям» вважалася територія вздовж правого берега Дніпра на південь від Черкас, у районі сучасних Чигирини і Кременчука. Ідентифікація цього топоніма дозволяє більш вірогідно визначити маршрут війська Ольгерда в 1362 р.

Наша ідентифікація Білобережжя накладається на свідчення про залишки мусульманської старовини на цій території. Так, у записках про подорож антиохійського патріарха Макарія в Москву (середина 1650-х рр.) вдалося віднайти цікавий факт. Коли він був у гостях у Богдана Хмельницького йому показували церкву Св.Іллі-Пророка у Суботові. В основі її фундаменту гість побачив кілька величезних брил, котрі викликали його щирий подив. Як виявилось, їх було привезено «з міста, що колись належало татарам, у п'яти милях звідси, де татари мали велику мечеть»<sup>53</sup>. Свого часу залишки згадуваної споруди бачив і посол польського короля Еріх Лясота, який 1594 р. їздив до запорожців на Січ<sup>54</sup>. Руїни давнього міста й мечеті зустрічаються поряд із Чигирином і на карті Томаша Маковського і Віллема Янсона Блау «Бористенський шлях із двох частин» («Borysthenis tractum»), опублікованій 1643 р. в Амстердамі<sup>55</sup>. Цілком можливо, що згадувані у джерелах залишки давнього міста пов'язані з «повоеванием» Ольгердом Білобережжя.

Стосовно літописного «Коршева», завойованого Литвою, за даними літописів, незадовго до Синьоводської битви, можемо відзначити, що на сьогоднішній

<sup>49</sup> Клепатский П. Очерк по истории Киевской земли: Литовский период. – Біла Церква, 2007. – С.345.

<sup>50</sup> Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч.VII. – Т.I (Акты о заселении Юго-Западной России). – С.69–71.

<sup>51</sup> Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т.II. – С.129.

<sup>52</sup> Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.1. – Од.зб.58142. – Арк.371 зв.

<sup>53</sup> Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским. – Москва, 1898. – С.194.

<sup>54</sup> Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – №10. – С.102.

<sup>55</sup> Вавричин М., Дашкевич Я., Кристалович У. Україна на стародавніх картах... – С.188–189.

день це питання залишається відкритим. Під Коршевим за всю історію вивчення проблеми дослідники були схильні розуміти міста середньовічного Криму (М.Карамзін, М.Молчановський)<sup>56</sup>, дністровські поселення<sup>57</sup>, намагалися навіть ідентифікувати його з Ржевом (Ф.Брун)<sup>58</sup>, а також локалізувати в Подонні (М.Грушевський, Ф.Шабульдо)<sup>59</sup>. Останнім часом з'явилася фантастична версія про волинську «прописку» Коршева<sup>60</sup>. Наголосимо, що на відомих середньовічних картах Коршев не зустрічається. Очевидно, пошуки цього літописного орієнтира також потрібно продовжувати і в джерелах більш пізнього часу.

Визначення території середньовічного Поділля в контексті локалізації Синіх Вод також знакове. На вже згадуваних картах його обшар дещо ширший, ніж звичний сьогодні – регіон охоплює і сучасну Синюху з Торговицею, і навіть пониззя Дніпра. Це зауваження видається досить важливим, оскільки головним наслідком Синьоводської битви стало поширення влади Ольгерда на Поділля. Дані картографії у цьому плані суттєво доповнюються писемними джерелами. Так, у літописному «Списку руських міст далеких та близьких» названо 11 міст, розташованих на Поділлі, серед яких згадуються навіть Звенигород і Черкаси<sup>61</sup>. Утім, стосовно останнього М.Тихомиров висловив сумнів: «Складно думати, що Черкаси на Дніпрі однойменні з польським чи подільським містом Черкаси, названим у Списку. З усіх “польських міст” місцезнаходження тільки цього міста залишається незрозумілим»<sup>62</sup>. Але, маючи на увазі ширше тлумачення території Поділля, виходить, що Черкаси з цитованого джерела були одним із найближчих (прикордонних) до Поділля міст у Подніпров'ї.

Дотично це підтверджується й даними філології. Відомий український діалектолог Ф.Жилко зазначав: «Подільська група говірок поширена на території Поділля, тобто приблизно на сході Тернопільської, у південній частині Хмельницької й Вінницької областей, у західних районах Київської, Черкаської і Кіровоградської областей (курсив наш – Авт.), крім того, на півночі Миколаївської і в північно-західних районах Одеської області». При цьому дослідник вказував і на те, що «південно-східна межа подільської групи говірок маловиразна й іде на захід уздовж лінії Біла Церква – Тальне – західніше Новоукраїнки (Кіровоградської області) – на південь від Первомайська в напрямі на Роздільну (Одеської області). Крім того, на схід від зазначеної лінії є говірки і навіть говіркові масиви з подільською діалектною основою»<sup>63</sup>. Такої ж думки дотримуються у своїх дослідженнях й інші українські вчені-філологи, у тому числі С.Бевзенко<sup>64</sup> та І.Матвіяс<sup>65</sup>.

<sup>56</sup> Див.: *Мыц В.Л.* Битва на Синей Воде 1363 г. в историографии средневекового Крыма // Археологичний літопис Лівобережної України. – 2002. – №1. – С.107.

<sup>57</sup> *Батюшков П.Н.* Подолия: Историческое описание. – Санкт-Петербург, 1891. – С.30.

<sup>58</sup> Див.: *Мыц В.Л.* Битва на Синей Воде 1363 г. ... – С.107.

<sup>59</sup> Див.: *Шабульдо Ф.М.* Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя... – С.14.

<sup>60</sup> Див.: *Дорош М.* Битва на Синій Воді 1362 року...; *Його ж.* Українське Куликове поле...

<sup>61</sup> *Тихомиров М.Н.* Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – Москва, 1952. – Т.40. – С.229.

<sup>62</sup> Там же.

<sup>63</sup> *Жилко Ф.Т.* Говори української мови. – К., 1958. – 106 с.

<sup>64</sup> *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. – К., 1980. – 248 с.

<sup>65</sup> *Матвіяс І.Г.* Українська мова і її говори. – К., 1990. – 168 с.

Таким чином, аналіз картографічних і писемних джерел, а також даних мовознавства дає можливість говорити про те, що середньовічне Поділля охоплювало значно більшу територію, ніж прийнято вважати нині. У чотирнадцятому й пізніших століттях його межі доходили до Дніпра та Дніпровсько-Бузького лиману, охоплюючи значну частину дніпровського правобережжя<sup>66</sup>.

Отже, відповідно до згадуваних у літописах географічних орієнтирів Синьоводської битви можлива така реконструкція подій. Оскільки питання ідентифікації літописного Коршева залишається відкритим, із цього приводу лише зазначимо, що Литва «взяла Коршеву» влітку 1362 р., а Синю Воду «повоевала» восени<sup>67</sup>. Це означає, що взяття Коршева і битва на Синіх Водах могли бути різними військово-політичними акціями Великого князівства Литовського. Водночас факт «повоевання» Синьої Води й Білобережжя<sup>68</sup> виглядає як єдиний захід, окремими складовими якого були дві військові операції, що відбулися 1362 р. на Синій Воді та в Білобережжі. Таким чином, літописна Синя Вода ототожнюється з сучасною Синюхою, а Білобережжя – з територією вздовж правого берега Дніпра на південь від Черкас, що є просторовими орієнтирами меж улусу, підвладного татарським «отчичам и дедичам» Подільської землі.

В умовах дефіциту писемних джерел важливо залучити археологічні матеріали, особливістю яких є досить виразна хронологічна визначеність. Саме це спонукало кіровоградських археологів розпочати пошуки матеріальних свідчень Синьоводської битви. Оскільки чітких топографічних прив'язок сучасники подій на Синіх Водах не залишили, єдиним географічним орієнтиром слугувало повідомлення того ж таки М.Стрийковського, зафіксоване ним понад 200 років після самої битви. Уславлюючи перемогу «литви й русинів», хроніст першою в переліку звільнених міст називає Торговицю, потім Білу Церкву й Звенигород<sup>69</sup>.

Археологічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка працює на берегах Синюхи з 1997 р. На жаль, саме місце битви між литовсько-руською раттю та силами трьох татарських ханів ще не встановлене. Загальновідомо, що висока вартість залізних виробів надавала їм неабиякої цінності, тож після конфліктів зброя та бойові обладунки ретельно збиралися. Прикладом можуть слугувати тривалі, систематичні та практично безрезультатні пошуки поля Куликовської битви 1380 р. технічно добре оснащеними російськими експедиціями – за десятиліття наполегливих шукань знайдено лише кілька десятків артефактів, що так і не наблизило дослідників до локалізації місця події.

За 15 років археологічних досліджень на річці Синюха кіровоградські історики в тісному співробітництві з київськими вченими Ф.Шабурьдом, Г.Козубовським, Л.Литвиною, О.Брайченком досягли значних результатів. Отримані матеріали дають змогу говорити, що історична традиція прив'язки місця Синьоводської битви до Торговиці на Синюсі найбільш близька до об'єктивності. Так, на території нинішнього села Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області було відкрито середньовічне поселення першої половини XIV ст., площа якого

<sup>66</sup> Батюшков П.Н. Подолия: Историческое описание. – С.30–31.

<sup>67</sup> Рогожский летописец. – Стб.75.

<sup>68</sup> Там же.

<sup>69</sup> Strykowski M. Kronika Polska... – S.6–7.

перекривається сучасною забудовою<sup>70</sup>. Загальний огляд матеріальних об'єктів беззаперечно репрезентує його як типову пам'ятку міської архітектури Золотої Орди. Унікальність торговицького археологічного комплексу визначається тим, що до його складу входить як власне населений пункт, так і ґрунтовий могильник. Саме поєднання цих компонентів дає можливість визначити етнокультурні особливості пам'ятки на тлі середньовічних старожитностей України.

Знахідки мають чітко виражені риси золотоординської матеріальної культури. Типовими є залишки глиняних тандирів – специфічних печей циліндричної форми, які споруджувалися в материковій глині (див. ілюстр.1). Узагалі, тандири – це традиційний східний елемент побуту, відомий, зокрема, у Середній Азії ще з епохи бронзи<sup>71</sup>. У золотоординський час тандир став характерним атрибутом міської культури. Такі печі виявлено на археологічних об'єктах Поволжя<sup>72</sup> та Молдавії<sup>73</sup>. На території України тандири відкрито на синхронних пам'ятках Кримського півострова та Північно-Західного Причорномор'я<sup>74</sup>. Тут, а також у Молдавії, вони вперше з'явилися саме у золотоординських містах, тобто були явищем, привнесеним ззовні, непритаманним місцевій культурі.

Таким же привнесеним елементом у системі функціонування населеного пункту на Синюсі був водогін, залишки якого зафіксовано на різних, досить віддалених,



Ілюстр.1  
Залишки глиняних тандирів у Торговиці



Ілюстр.2  
Секція керамічного водогону

<sup>70</sup> Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя... – С.41–83; Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с.Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.): Мат. міжнар. наук. конф., присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с.Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С.4–18; Козир І.А. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу // Наукові записки: Серія «Історичні науки». – Вип.13. – Кіровоград, 2010. – С.6–14; Його ж. Синьоводська битва 1362 року в світлі археологічних джерел // Военна історія Північного Причорномор'я та Таврії. – К., 2011. – С.54–59.

<sup>71</sup> Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // Материалы и исследования по археологии СССР. – №73. – Москва; Ленинград, 1959. – 216 с.

<sup>72</sup> Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.) // Поволжье в средние века. – Москва, 1970. – С.173, 185.

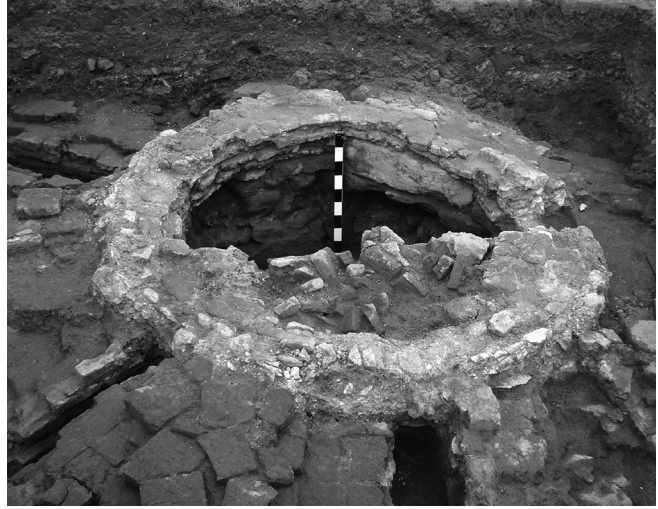
<sup>73</sup> Полевой Л.Л. Поселения XIV века у с.Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т.II (35). – С.122; Абызова Е.Н. Комплекс сооружений усадьбы XIV в. в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинёв, 1985. – С.154; Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхее (золотоординский период). – Кишинёв, 1981. – С.41–45.

<sup>74</sup> Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). – К., 1986. – С.112.

ділянках поселення, що свідчить про розгалужену систему водопостачання. Лінія водогону споруджувалася з окремих секцій керамічних труб завдовжки 0,5–1 м, скріплених вапняковим розчином (див. ілюстр.2). Такі глиняні труби на території України й Молдавії для цього часу відомі лише на золотоординських пам'ятках – Кучугурське городище біля Запоріжжя<sup>75</sup>, Старий Оргіїв<sup>76</sup>, Костешти<sup>77</sup>.



Ілюстр.3  
Лазня гамам



Ілюстр.4  
Опалювальна піч лазні

У Торговиці відкрито ще один надзвичайно цікавий об'єкт – залишки цегляної лазні гамам, яку було збудовано безпосередньо на березі річки з характерної для золотоординських пам'яток квадратної випаленої та сирцевої цегли (див. ілюстр.3). Система опалювання розміщувалася під підлогою – це були радіально чи паралельно прокладені цегляні канали (канни), перекриті випаленою або сирцевою цеглою чи плоскими кам'яними плитами, що утворювали гіпокауст. Джерелом тепла слугувала велика цегляна сферична піч діаметром 1,7 м на кам'яному фундаменті (див. ілюстр.4). У культурному шарі траплялися фрагменти червоно- та сіроглиняної кружальної кераміки, уламки посудин із поливою зеленого, бірюзового, жовтого, брунатного кольорів, часто з прокресленим орнаментом, частини скляного посуду і залізних виробів. Найбільше знайдено уламків керамічних труб. Специфічна архітектура лазні дозволяє віднести її до типових середньоазійських побутових споруд. Лазні типу гамам, так само, як і система опалення (канни), притаманні золотоординській міській культурі<sup>78</sup>.

Отже, відкриті в Торговиці об'єкти (гандири, лінії водогону, лазня гамам) мають характерне східне походження і відрізняються від традиційних елементів давньоруських поселень суміжних територій. Найближчі аналогії

<sup>75</sup> Довженко В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки. – К., 1961. – Т.Х. – С.187.

<sup>76</sup> Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья (золотоординский период). – Кишинёв, 1981. – 99 с.

<sup>77</sup> Полевой Л.Л. Поселения XIV века у с.Костешты. – С.122.

<sup>78</sup> Воронина В.Л. Бани-хаммам у народов Советского Союза и стран зарубежного Востока // Архитектурное наследие. – Вып.3. – Москва, 1983. – С.133–167.

торговицьким знахідкам походять із золотоординських міст Поволжя, Молдавії, Північно-Західного Причорномор'я й Кримського півострова.

Ще одним доказом належності поселення на річці Синюха до міського типу стало відкриття на його північно-західній околиці виробничого комплексу – майстерні з випалення кераміки<sup>79</sup>. Тут досліджено кілька окремих об'єктів: висічені в материковій глині два керамічних горни (в одному з них – цілі посудини), велику піч, п'ять тандирів, погріб-схованку з цінними залізними знаряддями, склад вогнетривкої глини та штучний рівчак для відведення стічних вод. До речі, поряд із тандиром на підлозі розчищено дванадцять сферококусів, один – усередині тандира. Очевидно, майстер виклав їх охолоджуватися й так і не забрав. За характером керамічних решток можна встановити, що в торговицькій майстерні виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом та специфічні керамічні вироби – сферококуси.

Із сукупності проаналізованих артефактів та аналогій, безперечно, можна зробити висновок про належність торговицького поселення до золотоординських міст. Склад його населення визначається за матеріалами ґрунтового могильника, що розміщувався на північно-західній околиці. Тут ховали рядових містян. Речові знахідки досить скромні – сережки, намисто, ножі тощо. Як виняток – залишки тканини із золотним шитвом, начільна стрічка, яка складається зі срібних пластин, нашитих на шкіряну основу, гаманець зі срібними диргемами. Релігійна належність похованих може бути підтверджена знахідками предметів культового призначення. Один із них – невеличкий натільний бронзовий хрестик. Аналогії йому відомі в пам'ятці, близькій за багатьма параметрами й часом до торговицької – у могильнику Мамай-Сурка в Подніпров'ї<sup>80</sup>. Інший, залізний втульчастий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо верхівку корогви.

Водночас на значній глибині (від 0,8 до 2,5 м) було виявлено великі кам'яні плити й залишки цегляної кладки. Три вапнякові плити орнаментовано. Одна з них має по краю кант, а дві – орнамент у вигляді стилізованих розеток (подібні зустрічалися у середньовічному Криму)<sup>81</sup>. Як бачимо, на могильнику присутні елементи як християнської, так і мусульманської культової атрибутики, що є явищем неординарним і свідчить про значну етнічну та релігійну строкатість міського населення. Аналіз антропологічного матеріалу могильника, здійснений Л. Литвиною, також підтверджує неоднорідність етнічного складу містян. Це цілком пояснюється загальною демографічною ситуацією на порубіжжі<sup>82</sup>.

Таким чином, «віртуальний» населений пункт Синя Вода з карт XVI–XVIII ст. виявився цілком реальним містом золотоординського типу. Тобто, тут жило населення, яке користувалося всіма досягненнями східної цивілізації та мало матеріальну культуру з яскравими східними рисами. Найважливіше, що на всіх досліджених об'єктах чітко фіксуються сліди пожежі. Крім того,

<sup>79</sup> Козир І.А. Керамічна майстерня... – С.6–14.

<sup>80</sup> Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. – Т.І. – Запорожье, 2001. – С.93, 99.

<sup>81</sup> Айбабина Е.А. Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII вв. (серия «Материалы по археологии Крыма»). – Симферополь, 2001. – С.130.

<sup>82</sup> Литвинова Л. Населення Центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – С.4–18.



з культурного шару походять два залізних наконечники стріл, ще кілька їх (знайдених на городах сучасних торговичан) зберігаються у приватних колекціях місцевих жителів. Також зафіксовано сліди раптового залишення міста його мешканцями (схованки з речами, покинута на місці виробництва та в печах кераміка тощо). Під час розвідувальних робіт у шурфах траплялися золотоординські матеріали та досить потужний шар попелу-згарища, так само, як і при розкопках попередніх об'єктів. Результати археологічних пошуків свідчать про надзвичайну ситуацію, яка призвела до пожежі та змусила людей покинути своє місто. Скоріше всього, вона мала характер воєнного удару.

За археологічними матеріалами час функціонування древнього міста можна визначити першою половиною – серединою XIV ст. Більш точні хронологічні репери спробуємо встановити за виявленими монетами, адже торговицький комплекс представлено досить репрезентативною колекцією, до складу якої входить 36 срібних диргемів і 64 мідних пули<sup>83</sup> (див. ілюстр.5). Їх знахідки відомі в похованнях могильника та на об'єктах цивільної забудови. Крім того, ще в 1894 р. на березі Синюхи було відкрито знаменитий Торговицький скарб, який складався зі 173 монет<sup>84</sup>.



Ілюстр.5  
Срібні диргеми з Торговиці

Усі срібні монети, що походять із Торговиці, належать до періодів правління ханів Токти (1290–1312 рр.), Узбека (1312–1342 рр.), Джанібєка (1342–1357 рр.), Бердібека (1357–1359 рр.), Кульни та Навруза (1359–1360 рр.)<sup>85</sup>. Серед мідних монет виділяються пули Джанібєка з двоголовим орлом та анонімні пули з квітковою розеткою. На думку Г.Козубовського, серед монетних знахідок присутні й наслідування поширеного типу мідного джучидського пулу з квітковою розеткою й легендою «карбування Сарая-ал-Джедід». Подібні наслідування могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, у тому числі й у Торговиці. Поява їх може пояснюватися припиненням притоку монет регулярного карбування у другій половині 1350–1360-х рр., оскільки саме на цей час припадає внутрішня криза у Золотій Орді. Криваві міжусобиці призвели до втрати державою значних територій, занепаду чи загибелі більшості міст.

Аналіз усіх монетних знахідок не залишає сумнівів у тому, що до золотоординського міста на Синій Воді не надходили в обіг джучидські монети карбування другої половини 1360-х рр. І це при тому, що не так уже й далеко на

<sup>83</sup> Атрибутування знайдених монет здійснив старший науковий співробітник Інституту археології НАН України Г.Козубовський, за що висловлюємо йому щире вдячність.

<sup>84</sup> Фёдоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Москва, 1960. – Т.1. – С.90–97.

<sup>85</sup> Фёдоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет. – С.90–97; Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя... – С.94.

схід від Торговиці, у ставці Мамає – місті Орда, яке дослідники пов'язують із Кучугурським городищем у Запорізькій області, регулярно карбувалися диргеми від імені ханів Абдуллаха (1361–1370 рр.) та Мухаммед-Буляка (1370–1380 рр.)<sup>86</sup>. Жодної з цих нумізматичних знахідок у Торговиці немає. Монети Мамаєвих ставлеників не надходили, адже життя в місті на Синій Воді припинилося.

Населений пункт на Синій Воді в історичному вимірі існував зовсім недовго – кілька десятиліть. Його заснування, очевидно, відбулося в рамках містобудівної політики хана Узбека. Традиційно в історичній науці побутувала думка про нібито «запустіння» Середнього й Нижнього Подніпров'я в результаті монголо-татарської «навали». Але, як показують дані археології, життя на городищах та у селищах не припинилося. Тут продовжувало мешкати місцеве населення, зберігалися риси домонгольської культури. Природно, що на українських землях, підпорядкованих Золотій Орді, повинні були створюватися й ординські адміністративні центри для контролю за підвладними територіями.

Торговиця, розташована на далекому північно-західному прикордонні золотоординських володінь – на Синій Воді, безсумнівно, відігравала роль ключового пункту у системі адміністративного управління південно-західними руськими землями. Тут могла бути ставка ханського намісника. Саме для потреб татарської частини населення й було збудовано лазню та прокладено водогін. Основну ж масу населення становили місцеві етнічні елементи, про що свідчать антропологічні матеріали могильника.

Крім того, це місто було одним із торговельно-економічних центрів Північного Причорномор'я у золотоординський час, про що також свідчать археологічні матеріали. За результатами картографування випадкових знахідок джучидських монет можна з певною мірою вірогідності стверджувати, що стародавнє золотоординське місто займало територію близько 100 га на правому березі річки Синюхи. За даними археологічних розвідок, у той час був заселений і протилежний її берег – прибережна смуга на території сучасного селища міського типу Новоархангельська. Про сліди мусульманського перебування тут писав у своїй історико-географічно-статистичній праці А.Шмідт: «Є ще декілька вцілілих надгробних каменів колишнього мусульманського кладовища, і кілька років тому, над берегом річки, на подвір'ї священника у землі було виявлено фундамент великої будівлі, яка, за оповідями старожилів, була турецькою лазнею. Вони ж казали, що вище від цієї лазні була мечеть»<sup>87</sup>.

Питання про назву цього міста дискусійне. Так, М.Стрийковський називав його Торговицею<sup>88</sup>. Повідомлення «Рогозького літописця» про Синю Воду може стосуватись як річки, так і населеного пункту<sup>89</sup>. «Книга великому кресленню» прямо вказує на місто Синя Вода, яке лежить на однойменній річці<sup>90</sup>.

<sup>86</sup> Козубовський Г.А. Проблема датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – С.53.

<sup>87</sup> Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба. Херсонская губернія. Составил Генерального штаба подполковник А.Шмидт. – Санкт-Петербург, 1863. – Ч.II. – С.807.

<sup>88</sup> Strykowski M. Kronika Polska... – S.6.

<sup>89</sup> Рогожский летописец. – Стб.75.

<sup>90</sup> Книга Большому Чертежу. – С.112.

Середньовічні карти А.Ортелія (1570 р.), Г.Меркатора (1585 р.), М.Квада (1600 р.) та інші локалізують у Середньому Побужжі річку Синя Вода та місто з такою ж назвою («Szinouoda»)<sup>91</sup>. Дослідник Синьоводської битви Ф.Шабурьдо ототожнює Сині Води з Ябу-Городом ханських ярликів<sup>92</sup>.

Очевидно, Синя Вода – місцева назва населеного пункту, етимологія якої пов'язана з унікальним кольором річкової води, що справді відрізняється від інших степових річок цього краю. Торговиця – це традиційна назва торжища, базару, яка добре відома ще з давньоруських часів. Так називали площу (квартал) у середньовічному місті, де велася торгівля. Ще й сьогодні в Україні існує кілька населених пунктів з такою назвою. Торговицею, відповідно, могли називати торгіву частину міста Синя Вода.

Очевидно, після загибелі міста ця торгова частина через деякий час відродилася. Адже саме тут були давні переправи через річку Синюху, проходив знаменитий Чорний шлях. Цікаво, що на карті Г. де Боплана населений пункт Торговиця розміщений на лівому боці Синюхи біля місця впадіння в неї річки Торговички точно на Чорному шляху<sup>93</sup>. Назву ж Ябу-Город Ф.Шабурьдо трактує як місце перебування ханського намісника<sup>94</sup>, тобто вона може означати не топонім, а статус населеного пункту.

Отже, безперечно встановлено факт існування на Синій Воді досить великого золотоординського міста. Археологічні матеріали свідчать про раптове припинення його життєдіяльності. Відбутися це могло внаслідок бойових дій. Оскільки до міста на Синій Воді не надходили ханські монети карбування другої половини 1360-х рр., то найближчою воєнною катастрофою, яка обірвала його життя, хронологічно була відома нам із літописів битва на Синіх Водах. Отже, і відбутися вона могла в географічній близькості від міста Синя Вода та річки Синя Вода.

Зрозуміло, що битва не могла проходити власне в місті – вона точилася десь у полях, де була можливість маневру військ, у тому числі кінноти. Місцем зіткнення могли бути ближчі чи дальні околиці поселення. Беззаперечно одне: літописна «Синя Вода» – це сучасна річка Синюха, на березі якої в першій половині – середині XIV ст. виникло та розрослося місто з яскравими рисами золотоординської культури та етнічно строкатим складом населення. Містяни були не лише свідками буремних подій, а й зазнали всіх супутніх війні потрясінь та лих. На початку 1360-х рр. життя у золотоординському місті на Синій Воді припинилося, його мешканці змушені були покинути насиджені місця. Очевидно, що рядовий населений пункт пережив би воєнне потрясіння та поступово відродився б. Натомість у даному випадку йшлося про цілеспрямовану акцію на знищення міста, яке могло відігравати досить важливу роль у системі золотоординського управління підвладними землями. Великий литовський князь Ольгерд, якого сучасники визнавали неабияким стратегом, розробив план

<sup>91</sup> Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах... – С.93, 99, 125, 141.

<sup>92</sup> Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.18–19.

<sup>93</sup> Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах... – С.42–43, 76–77.

<sup>94</sup> Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси... – С.18–19.

антиординської кампанії таким чином, щоби завдати удару по опорному пункту Золотої Орди на її західному прикордонні. Занепад одного з адміністративних центрів ханської влади в Північному Причорномор'ї став прямим результатом перемоги литовсько-руського війська в битві на Синій Воді 1362 р., яка й визначила майбутню долю українських земель.

*This publication is devoted to the 1362 Synia Voda battle, which is believed to be a highly controversial issue both in Ukrainian and foreign historical science. The authors have made an attempt to pinpoint its location by way of analyzing the cartographic and written sources that have not been used before as well as by attracting the artifacts obtained during the archeological excavations in village Torhovytzia, Novoarkhanhel's'k District, Kirovohrad Region.*



# CONTENTS

## HISTORICAL ARTICLES

*Commemorating the 650-th Anniversary of Battle of Synia Voda*

**MOTSIA O.P.** Battle of Synia Voda and its Consequences in the Context of Medieval Europe History . . . . . 4

**KOZYR I.A. (Kirovohrad), CHORNYI O.V. (Kirovohrad).** Localization of the Place of Battle of Synia Voda in 1362: in the Light of New Sources . . . . . 11

\*\*\*

**KOTLIAR M.F.** At the Beginning of Rus'. Around the Year 862 . . . . . 28

**KOTENKO A.L.** On the Question of Creation of the Ukrainian National Space in "Osnova" Journal . . . 42

**KOLIADA I.A.** The Censorship Policy of the Russian Autocracy in the "Ukrainian Question" (to the History of Relations Between M.Kotsiubyns'kyi and Censorship Bodies) . . . 58

**MASHKIN O.M.** P.A.Stolypin and Ukraine . . . . . 73

**PEREDERII I.H.** Ukrainian Research Institute in Berlin and Viacheslav Lypyns'kyi (*Commemorating the 130-th Anniversary of His Birthday*) . . . . . 98

**YEFIMENKO H.H.** Communism vs. Formation of Ukrainian Nation in Soviet Ukraine (1917–1938): Assistance, Overpowering or Forced Reconciliation? . . . . . 114

## METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

**YAS' O.V.** Comparative-Historical Method in Research Practices of Mykhailo Drahomanov . . . 133

**KIS' O.R. (L'viv).** Women's History as a Research Field: Formation of the Feminist Methodology . . . 159

**FYLYPCHUK O.M. (Chernivtsi).** Rhōs in the "Life of St.George of Amastris" . . . . . 173

**TAIROVA-YAKOVLEVA T.G. (St.Petersburg, Russian Federation).** Chronicle of Samiilo Velychko: on the Question of the New Academic Edition . . . . . 190

## BOOK REVIEW AND SURVEYS

Ostroh Academy in XVI–XVII: Encyclopedia (**P.P.Tolochko**) . . . . . 199

Mazepiana: Bibliography Materials (1688–2009) (**M.F.Dmytriienko, Ya.O.Ishchenko**) . . . 203

Poland and Ukraine in the 30–40th of the XX: Unknown Documents from the Archives of Special Services. – Vol.8: The Great Terror: Polish Operation 1937–1938th / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: In 2 parts (**M.M.Kucherepa, Luts'k**) . . . . . 208

Karl Heinz Roth, Jan-Peter Abraham. Reemtsma auf der Krim: Tabakproduktion und Zwangsarbeit unter deutschen Besatzungsherrschaft 1941–1944 (**M.H.Dubyk**) . . . . . 211

A.Portnov. Historians Histories: Faces and Images of Ukrainian Historiography of XX (**V.P.Yaremchuk, Ostroh**) . . . . . 213

The State-Formation and Civilizational Achievements of the Ukrainian Nation: National and Historical Memory: Coll. Sciences Works. – Issue 1 (**O.P.Reient, Kyiv; P.V.Dobrov, Donets'k**) . . . 218

## CHRONICLES

**TEL'VAK V.V. (Drohobych), PEDYCH V.P. (Ivano-Frankivs'k), LAZURKO L.M. (Drohobych).** XI International Scientific Conference "Kraków – L'viv: Books, Periodicals, Libraries of XIX and XX" . . . 222

**SHEVCHENKO V.V.** V International Scientific Seminar School "History of Trade, Taxes and Duties" . . . 226

## ANNIVERSARIES

**KORNIICHUK L.V. (Ostroh), KUCHERUK O.S. (Kyiv).** Commemorating the 90th Anniversary of Academician Arkady Joukovsky . . . . . 228

**ATAMANENKO A.YE. (Ostroh), KHELENIUK A.A. (Ostroh).** Commemorating the 80th Anniversary of Professor Lubomyr Roman Wynar . . . . . 231

**SHAPOVAL YU.I.** Commemorating the 75th Anniversary of Doctor of History, Professor S.V.Kul'chyts'kyi . . . . . 234

**New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine . . . . . 236